

Eward Postma

Het kerkgebouw als culturele locus

Kerkgebouwen zijn volop in het nieuws. Vooral wanneer ze nieuwe en omstreden bestemmingen krijgen. Het op grote schaal afstoten van kerkgebouwen leidt tot bezorgdheid. Het burgerinitiatief *Taskforce toekomst kerkgebouwen*, ontstaan uit onvrede met de schijnbare onontkoombaarheid van massale sloop, becijfert dat er bij ongewijzigd beleid de komende decennia nog eens 1500 à 2000 kerkgebouwen zullen verdwijnen, hetgeen neerkomt op circa een kwart van het huidige kerkenbestand.¹ Ook het jaar van het Religieus Erfgoed (2008) is een poging om het behoud en beheer van kerkgebouwen onder de publieke aandacht te brengen. Bezorgdheid heeft niet altijd de overhand. Soms komt een kerkgebouw op een andere manier in het nieuws. Zo werd onlangs een plan gepresenteerd om in de Laurenskerk te Rotterdam een permanente expositie in te richten, die de geschiedenis van de stad in beeld brengt. Men koos voor de Laurenskerk, omdat dit bouwwerk als één van de weinige in de Rotterdamse binnenstad historische connotaties heeft en als plaats van herinnering kan functioneren. De initiatiefnemers beschouwen de kerk bovendien als tegenhanger van het dynamische leven in de moderne stad. 'Buiten gaat alles snel, binnen is alles langzaam. Hier is de andere kant van Rotterdam te zien,' aldus architect en tentoonstellingmaker Herman Kossmann.² Hij wil aandacht besteden aan thema's als devotie, leven en dood, maar ook de bouw van de kerk, de vernietiging in de oorlog en de wederopbouw. De expositie moet toeristen, nieuwe Rotterdammers en schoolklassen trekken. De kerk blijft ook in gebruik voor kerkdiensten van onder meer het Laurenspastoraat en voor congressen en concerten.³

In dit artikel plaats ik de actuele discussie over kerkgebouwen in het licht van de huidige wetenschappelijke belangstelling voor 'plaats' en 'ruimte'. Dit verband staat centraal in een pilotproject dat onlangs aan het Liturgisch Instituut van de Universiteit van Tilburg is gestart. In dat project beoog ik een brede benadering van het kerkgebouw als culturele *locus*.⁴ De Rotterdamse casus gebruik ik om die benadering te verhelderen.

Dominante perspectieven

Het Nederlandse debat wordt momenteel vanuit twee optieken bepaald. De optiek

van het erfgoedbehoud en -beheer bestempelt het kerkgebouw tot monument. De tweede optiek is binnenkerkelijk van aard en reserveert het gebouw exclusief voor liturgisch gebruik of eredienst. Beide perspectieven staan in soms conflictueuze interactie met elkaar.

Het jaar van het Religieus Erfgoed vertegenwoordigt het eerstgenoemde perspectief en richt de focus op de museale aspecten van het gebouw en zijn interieur (het zogenoemde 'onroerende' en 'roerende' goed).⁵ Er is reeds opgemerkt dat deze benadering statisch aandoet: van actuele ontwikkelingen in het ritueel-religieuze landschap wordt nauwelijks rekenschap gegeven.⁶ Niettemin wordt het 'jaar' door officiële gremia van de gevestigde kerken omarmd, soms met economisch oogmerk.⁷

Naast deze musealiserende tendens is er de opvatting dat het kerkgebouw er is voor de liturgie. Deze opvatting vertegenwoordigt waarden die de Liturgische Beweging propageerde, zoals 'participatie' en 'gemeenschap'. In dit binnenkerkelijke perspectief blijft de betekenis van het kerkgebouw dus beperkt tot haar functie als plaats waar gevierd of eredienst gehouden wordt. Deze opvatting komt tot uitdrukking in de talloze herinrichtingsprogramma's die de afgelopen decennia zowel in rooms-katholieke als protestantse kerkgebouwen zijn doorgevoerd. Ik noem hier ook de in protestantse kringen gehanteerde opvatting dat het kerkgebouw slechts geheiligde ruimte is voor de duur van de eredienst.⁸ Een neveneffect van een dergelijke programmatische opvatting is dat een kerkgebouw zijn religieuze betekenis verliest op het moment dat er geen eredienst meer wordt gehouden. Binnen de Nederlandse context resteert dan hooguit de opvatting dat het kerkgebouw monumentaal 'onroerend goed' is. De commotie die kerksluiting niet zelden teweegbrengt, is een aanwijzing dat er in de praktijk meer op het spel staat.

Over de nadruk op 'gebruik' en 'hergebruik' van kerkgebouwen zou veel meer te zeggen zijn. Hier wijs ik slechts kort op de Engelse theoloog David Brown, die meent dat het utiliteitsdenken, dat de moderne cultuur en maatschappij doortrekt, ook het denken over kerkgebouwen is gaan bepalen.⁹

Comparatief onderzoek: religieuze en culturele dynamiek

Het onderzoek aan de Universiteit van Tilburg poogt het denken over de actuele betekenis van kerkgebouwen in ieder geval in twee opzichten te verbreden. In de eerste plaats door een geografische verruiming. Beoogd wordt Europees, comparatief onderzoek. De reden daarvoor behoeft nauwelijks toelichting. In geheel Europa, van Scandinavië tot in landen als Frankrijk, Italië en Spanje, is de vraag naar de positie van kerkgebouwen actueel. De verbreding die dit pilotproject beoogt, is bovendien conceptueel van aard. Kerkgebouwen worden opgevat als plaatsen die verbonden zijn met actuele processen van religieuze en culturele dynamiek, processen van bijvoorbeeld schaalvergroting en het zoeken naar identiteit van groepen en individuen.¹⁰ In de sociale wetenschappen en de cultuurwetenschap worden dit soort dynamiek en processen al sedert enige tijd nadrukkelijk in verband gebracht met 'plaats' en 'ruimte'.¹¹ In het spoor van onder anderen de Franse marxistische filosoof Henri Lefebvre¹² spreken uiteenlopende (sub)disciplines als sociale geografie en *religious and ritual studies* van 'ruimtelijke analyse' en 'spatial analysis'.¹³ In het verlengde daarvan richt het Tilburgse project zich op kerkgebouwen als *located religion*.¹⁴ Daarbij gaat het om het kerkgebouw, niet als bouwwerk, maar als culturele *locus*. Het is een plaats die deel is van individuele en collectieve processen van ervaring, toe-eigening en betekenisgeving. Religie, rituelen en plaats staan daarbij in wisselwerking met elkaar.

Bij deze dynamiek zijn grofweg drie clusters van vragen aan de orde. Ten eerste op het niveau van het *gebruik* van het kerkgebouw. Daarbij vallen verschillende typen handelingen of performances en (rituele) repertoires te onderscheiden. In de Rotterdamse casus blijven de kerkdiensten op zondagmorgen doorgang vinden. Hetzelfde geldt voor de concerten. Tegelijk richt men zich met de nieuwe, blijvende expositie, die deels een educatief oogmerk heeft, op een publiek van toeristen, schoolklassen en nieuwe Rotterdammers. Hoe raken deze ruimtelijke en sociale praktijken elkaar? Mag de ruimte slechts voor de gelegenheid of langdurig worden aangepast? En wie bepaalt dat? Bij het inrichten van de expositie in de Laurenskerk ziet men af van het gebruik van vaste tentoonstellingspanelen, omdat die de suggestie van een museum zouden wekken.¹⁵ Hoe is men tot deze opvatting gekomen? Wie maakte(n) bezwaar tegen de kerk als museum? Juist die situaties waarin het kerkgebouw *contested place* is,¹⁶ leveren belangrijk materiaal op voor onderzoek. Als er onenigheid is over strategieën en voorstellingen, kunnen wellicht interessante processen worden aangewezen. Mogelijk zeggen die iets over de positie van religie in de betreffende samenleving.

Het tweede cluster vragen betreft *identiteitsvorming*. Hoe speelt identiteit een rol bij de positie en het gebruik van het kerkgebouw? Over wat voor soort identiteit gaat het dan? In de casus lijkt men via de expositie in de Laurenskerk te willen bijdragen aan een Rotterdamse identiteit. Wat zegt dat over de betekenis van het kerkgebouw en welke voorstelling heeft men van identiteit? Kerkgebouwen kunnen op verschillende manieren in identiteitsvorming betrokken zijn. Hoe ziet de dynamiek herinneren-vergeten eruit? Welke ruimtelijke praktijken zijn 'identiteitgevoelig' en welke niet? En voor wie? Bestrijken bepaalde handelingen, zoals een expositie, de gehele kerkruimte of blijven er zones exclusief gereserveerd voor kerkdiensten?

Een derde cluster betreft *contextuele* vragen. Van land tot land zijn er in Europa sterke verschillen als het gaat om de scheiding van kerk en staat, staatskerk en de dominantie van bepaalde christelijke tradities. Mede in verband daarmee is er onderscheid tussen de wijze waarop het eigendom van kerkgebouwen en het financiële beheer is georganiseerd. Ook zijn er uiteenlopende rolverdelingen als het gaat om erfgoedbeheer.

Ten slotte stip ik twee concepten aan, die wellicht bruikbaar zijn om de betekenis van het kerkgebouw in een breder cultureel verband te plaatsen.

Utopie en heterotopie

Met de concepten utopie en heterotopie wordt sinds de jaren zestig van de twintigste eeuw een ruimtelijke dimensie van 'alteriteit' aangeduid. Daarbij tekent zich een duidelijk verschil af tussen de al genoemde Lefebvre en Michel Foucault, die op dit terrein beiden toonaangevend zijn.¹⁷ Lefebvre beschouwt kathedraal als utopieën. Ze stellen volgens hem een transcendente dimensie present: in een context van 'urbanisatie'¹⁸ vertegenwoordigen ze vreugde en hoop.¹⁹ Foucault daarentegen meent dat de utopie slechts virtueel is. Hij introduceert het concept van de heterotopie, die reëel, fysiek en ruimtelijk is, maar die niet noodzakelijk verbonden is met hoop. Deze 'andere plaats' wordt vooral hierdoor gekenmerkt, dat zij een mens als het ware buiten zichzelf kan trekken. Als voorbeelden van heterotopieën noemt Foucault de gevangenis, het bordeel en het schip, maar niet de kerk.²⁰ Toch is mogelijk juist Foucault's concept bruikbaar.²¹ Ter illustratie refereer ik andermaal aan de casus van de Laurenskerk. Volgens de inrichter van de expositie brengt het kerkgebouw een *andere* beleving van tijd met zich mee: binnen gaat alles langzamer dan buiten. Bezoekers kunnen door deze werking van de plaats een *andere* blik

op de stad krijgen. Ik meen dat de Laurenskerk door deze kwaliteit in feite op één lijn staat met andere Rotterdamse heterotopieën: hotel New York, de watertaxi, de haven, de Kuip en de koopgoot. Stuk voor stuk 'andere plaatsen' die op eigen wijze in dynamische interactie staan met de stad en als het ware een netwerk vormen. Een vraag die daarbij opkomt, is of de heterotopie een uitzondering vertegenwoordigt, zoals bij Foucault, of dat zij juist de norm is geworden.²² Het antwoord op die vraag verheldert mogelijk de positie van religie in Rotterdam.

Dr. Edward Postma is onderzoeker aan het Liturgisch Instituut van de Universiteit van Tilburg en als docent liturgiewetenschap werkzaam aan het Theologisch Seminarium van de PThU. Onlangs promoveerde hij op het proefschrift Dilettant, pelgrim, nar. De positie van C.W. Mönnich in cultuur en theologie, Eburon Delft 2008.

Noten

1. www.toekomstkerkgebouwen.nl. De schatting beperkt zich tot de kerkgebouwen van rooms-katholieke en PKN-kerkgemeenschappen.
2. AD/Rotterdams Dagblad, 11 juli 2008.
3. NRC Handelsblad, 10 juli 2008.
4. Vgl. ook P.G.J. Post, "Plaatsen genoeg. Een verkenning van de triade plaats, ritueel, religie," in *Gods sacramentele aanwezigheid in de wereld van vandaag. Hulde aan professor dr. Lambert Leijssen bij zijn emeritaat*, Thomas Knieps-Port le Roi en Lieven Boeve (redactie) Acco, Leuven / Voorburg, 2008, pp. 331-346.
5. www.2008re.nl.
6. Zie bijvoorbeeld Martin Hoondert, "Het theologisch belang van muziek uit de schat der eeuwen. 2008: Jaar van het Religieus Erfgoed," *Gregoriusblad* 2008.
7. Ds. B. Plaisier schrijft in het 'voorwoord' bij de onlangs verschenen 'discussienota' *Een protestantse visie op het kerkgebouw met een praktisch-theologisch oogmerk* (Utrecht, juni 2008): 'Het is verheugend dat in dit jaar van het Religieus Erfgoed 2008 veel aandacht besteed wordt aan het behoud van ons kerkelijk erfgoed. Vele gemeenten in de Protestantse Kerk in Nederland maken voor hun kerkdiensten gebruik van een monumentaal kerkgebouw. (...) De Protestantse kerk vindt het noodzakelijk dat de meerkosten die verbonden zijn aan de instandhouding van een monumentaal kerkgebouw – vergeleken met de kosten van een monumentaal functioneel kerkgebouw – voor rekening van de gehele samenleving komen.'
8. Vgl. A. van der Lingen en J. H. Uytendogaardt, "Een protestantse visie op het kerkgebouw. Een praktisch-theologische benadering." (Utrecht: Discussienota van de Protestantse Kerk in Nederland, 2008), p. 27.
9. David Brown, *God and Enchantment of Place. Reclaiming Human Experience* Oxford University Press Oxford, 2004).
10. Vgl. Willem Frijhoff, *Dynamisch erfgoed* SUN, Amsterdam 2007), pp. 7-11.
11. Ward Rennen en Ginette Verstraete, "De *spatial turn* in de hedendaagse cultuuranalyse: een literatuuronderzoek," in *Cultuurwetenschappen in Nederland en België. Een staalkaart van de toekomst*, red. Sophie Levie en Edwin van Meerkerk (Nijmegen, 2005), pp. 83-96.
12. Er wordt met name veelvuldig gerefereerd aan Henri Lefebvre, *The Production of Space*, vert. Donald Nicholson-Smith (Oxford: Blackwell, 1991). De oorspronkelijk Franstalige uitgave verscheen in 1973.
13. Zie bijvoorbeeld J. Lengkeek, *De wereld in lagen. Sociaal-ruimtelijke analyse nader verklaard (inaugurale rede)* (Wageningen Universiteit, Wageningen 2002) en Kim Knott, *The Location of Religion. A Spatial Analysis* (Equinox, London / Oakville 2005).
14. Vooral in het spoor van Knott, *The Location of Religion*.
15. AD/Rotterdams Dagblad, 11 juli 2008.
16. Vgl. Knott, *The Location of Religion*.
17. Peter Johnson, "Unravelling Foucault's 'different spaces'," *History of the Human Sciences* 19, no. 4 (2006), pp. 75-90.
18. Onder 'urbanisatie' verstaat Lefebvre processen van rationalisatie en industrialisatie.
19. Henri Lefebvre, *La Révolution urbaine*, Gallimard, Parijs 1970, p. 34.
20. Michel Foucault, "Des espaces autres (1967). Hétérotopies," *Architecture, Mouvement, Continuité*, octobre 1984.
21. Aanzetten daartoe zijn te vinden in Kees Doevendans, "De kerk als heterotopie" (I en II), *In de waagschaal* 31, no. 13 en 14 (2002), pp. 398-401 en pp. 429-431.
22. Vgl. Lieven de Cauter, "De opkomst van de mobiliteitsmaatschappij. Van utopie naar heterotopie," *Archis. Tijdschrift voor architectuur, stedenbouw en beeldende kunst*, no. 2 (2000), pp. 8-23.

Mladen Popović

De Dode Zeerollen, de Bijbel en gezaghebbende geschriften in het vroege Jodendom

Het Groningen Qumran Instituut Symposium 2008

Het recente onderzoek naar de geschiedenis van de Bijbelse canon laat een verschuiving zien van een min of meer statisch idee van canonisatie naar een procesmatige opvatting (*canonical process*). Tot voor kort werd aangenomen dat de omvang en de precieze tekst van de Hebreeuwse Bijbel halverwege de eerste eeuw na Christus, tegen het einde van de Tweede Tempelperiode, vastlag. Deze tekst was maatgevend, zowel in ritueel en ethisch als in leerstellig opzicht. Daartegenover stelt het concept van *canonical process* dat er op dat moment nog geen canon was, omdat het proces van canonvorming nog bezig was. Het onderzoek naar de Dode Zeerollen heeft een cruciale rol gespeeld bij deze paradigmaverschuiving. In het nieuwe concept van *canonical process* vormt de notie van 'gezaghebbende geschriften' (*authoritative scriptures*) een belangrijk, maar nog onvoldoende doordacht element.

Op 28 en 29 april 2008 organiseerde ondergetekende namens het Qumran Instituut van de Groningse Faculteit Godgeleerdheid en Godsdienstwetenschap een internationaal symposium met het doel om deze notie aan de orde te stellen aan de hand van concrete teksten en groepen van teksten: *The Authoritativeness of Scriptures in Ancient Judaism: The Contribution of the Dead Sea Scrolls and Related Literature*.

De Dode Zeerollen

De Dode Zeerollen zijn Joodse manuscripten uit de periode voor en ten tijde van Jezus (derde eeuw v. Chr.– eerste eeuw n. Chr.). Ze zijn tussen 1947 en 1956